



Jak poznawać Małą Ojczyznę i własny region, czerpiąc mądrość „z nieba, ziemi, z dębów, buków”... ?

Mirosława ROGALA

Trzeba ludzi uczyć w granicach możliwie najszerzych, nie z książek czerpać mądrość, ale z nieba, ziemi, z dębów i buków.

J.A. Komeński „Wielka dydaktyka”

Myśl Komeńskiego pozostaje aktualna w XXI wieku. Znajduje potwierdzenie w zapisach wdrażanej obecnie podstawy programowej¹. Zadaniem przedszkola jest „wspieranie samodzielnej dziecięcej eksploracji świata i otaczającej dziecko przyrody”. Edukacja wczesnoszkolna umożliwia „nabywanie doświadczeń poprzez zabawę, wykonywanie eksperymentów naukowych, eksplorację”. Przyroda w klasie IV prezentuje uczniowi najbliższe otoczenie – okolicę szkoły i miejsca zamieszkania – przez obserwację, badanie, doświadczenie. Zapisy podstawy zobowiązują nauczyciela do zaplanowania zajęć terenowych, wskazują treści i osiągnięte umiejętności ucznia. Wskazania do realizacji podstawy programowej poza szkołą dotyczą też historii (wycieczki do muzeów, miejsc pamięci), wiedzy o społeczeństwie, plastyki (lekcje w galeriach, muzeach, obiektach sakralnych, pracowniach twórców, zajęcia plenerowe), muzyki, biologii (zajęcia terenowe), edukacji dla bezpieczeństwa. Najwięcej odniesień do praktycznego poznawania otaczającego świata dotyczy geografii.

¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017 r. poz. 356).

W podstawie programowej tego przedmiotu wskazano, że integralną część kształcenia geograficznego stanowi edukacja regionalna, rozumiana jako „zdobywanie wiedzy geograficznej o «małej ojczyźnie» i własnym regionie oraz sprowadzenie geograficznego poznania do «tu i teraz»”.

O regionie i dla regionu

Tradycje nauczania-przekazywania wiedzy i wychowania-kształtowania wartości związanych z regionem i zamieszkującą go ludnością sięgają czasów Kottłątaja i Staszica, ale termin „edukacja regionalna” pojawił się w naukach pedagogicznych u progu XXI wieku i jest na różne sposoby definiowany.

Niewątpliwie, poznawanie otaczającego świata przez obserwację, badania, pomiary jest elementem edukacji regionalnej. „Edukacja regionalna” przypomina jest geografii, ale jej cele i treści znajdują się w podstawie programowej każdego przedmiotu.

Zanim nowa podstawa programowa w pełni wkroczy do szkół, a nauczyciele nabędą doświadczeń w jej całościowej realizacji, upłyną jeszcze lata. Dlatego warto zacząć od wypracowania szkolnego

Jak poznawać Małą Ojczyznę i własny region, czerpiąc mądrość „z nieba, ziemi, z dębów, buków”...?

pomysłu na edukację regionalną. Ideą przewodnią takiego podejścia jest nawiązywanie do wartości i treści powiązanych z otoczeniem ucznia w toku całej edukacji szkolnej. Zespół nauczycieli, uczniów i rodziców może spojrzeć na region przez pryzmat zapisów podstawy i praktyki szkolnej, okiem nauczycieli różnych przedmiotów, ale i sercem mieszkańców. Wystarczy ustalić cele, metody, formy, zasięg i harmonogram podejmowanych działań, dostosowanych do możliwości percepcyjnych uczniów. Edukacja dla regionu i o regionie powinna stanowić ważny element programu wychowawczo-profilaktycznego szkoły. Często Małą Ojczyznę uczniowie poznają wraz z postacią patrona szkoły, związanego z rodzinnymi stronami. Środowisko przyrodnicze, historia i lokalne tradycje, lokalna społeczność decydują o niepowtarzalności Małych Ojczyzn, dlatego różne są drogi edukacji regionalnej. Efektem współpracy może być wielowątkowy szkolny program edukacji regionalnej, „kanon” szkolnych wycieczek, badań czy zajęć w terenie, tematyka międzyprzedmiotowych projektów, ale przede wszystkim – wspólne myślenie o powinnościach szkoły w tym zakresie.

Okazuje się, że nie tylko zapisy podstawy programowej są niejednoznaczne. Powszechnie używane pojęcie regionu jest często intuicyjnie rozumiane, różnorodnie definiowane. Ta różnorodność dotyczy również szkolnych podręczników i materiałów edukacyjnych, w których często zamiennie używane są terminy region, okolica, miejsce zamieszkania, co tworzy chaos terminologiczny. W naukach geograficznych region to obszar w przestrzeni geograficznej, określony granicami, wyróżniony na podstawie jednorodnych cech. Niekiedy zamiennie używa się terminów „własny region” i „Mała Ojczyzna”, które to określenie wyraża emocjonalne przywiązanie do miejsca, w którym żyje człowiek, do jego krajobrazów, ludzi, kultury materialnej i tradycji.

Badania A. Awramiuk² dowodzą, że niezwykle rzadko „mój region” jest utożsamiany przez uczniów z krainą historyczną lub jednostką podziału administracyjnego, najczęściej własny region oznacza tylko najbliższe otoczenie domu, osiedle lub fragment miejscowości. Z. Gajowniczek zauważa, że

² Awramiuk A. Terminy geograficzne „okolica” i „region” w rozumieniu uczniów oraz autorów podręczników szkolnych, „Prace i Studia Geograficzne” 2009, t. 42, s. 213-22, <https://ecitydoc.com/download/alina-awramiuk-uniwersytet-warszawski.pdf>, dostęp 30.05.2018.

na terenach wiejskich „własny region dla większości badanych to najbliższa okolica miejsca zamieszkania, utożsamiana z terenem o wielkości zbliżonej do obszaru gminy lub mniejszym od niego”³.

Dom, miejscowość znajdują się w strefie bezpośredniego, ciągłego poznawania. Region i kraj uczeń poznaje bezpośrednio podczas wycieczek, zaś odległe obszary Ziemi pośrednio, za pośrednictwem różnych mediów⁴. Te strefy przestrzenne poznawania wynikają z możliwości percepcyjnych dziecka. Co stanie się, gdy w rodzinnej i szkolnej edukacji zabraknie bezpośredniego, ciągłego poznawania tego, co najbliższe, gdy uczniowie zatracą naturalną zdolność postrzegania „tu i teraz”? Czy medialne poznanie szerokiego świata wystarczy?

Podstawa programowa wprowadza odniesienia do „mojego regionu” i „Małej Ojczyzny”. Dla uczniów mazowieckich szkół regionem jest więc historyczna dzielnica – Mazowsze, kraina geograficzna – Nizina Mazowiecka, region administracyjny – województwo mazowieckie, a w mniejszej skali kraina kulturowa – Kurpie, geograficzna – Równina Łowicko-Błońska, obszar zawarty w granicach powiatu lub gminy lub miejscowości, wieś, osiedle. Punktem wyjścia jest więc wspólne rozumienie, co stanowi „mój region” i „moją Małą Ojczyznę” dla społeczności szkolnej.

Nie zawsze określenie „mojego regionu” i jego granic jest jednoznaczne. Na Mazowszu, prócz dostrzegania granic regionów, musimy często zauważyć linie podziałów – przyrodniczych, administracyjnych, historycznych czy wreszcie geograficznych. Granice i linie podziału widoczne są na mapie podziału fizyczno-geograficznego wg Kondrackiego nałożonej na mapę Google Maps⁵. Pomocne będzie wykorzystanie warstw map cyfrowych w Geoportalu (www.geoportal.gov.pl), Geoserwisie GDOS (<http://geoserwis.gdos.gov.pl>), serwisie mapowym Wrota

³ Gajowniczek Z. Gmina wiejska i miejsko-wiejska w Polsce jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej, <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/871/ZygmuntGajowniczek-rozprawa.pdf?sequence=1>, s. 163, dostęp 30.05.2018.

⁴ Pulinowa M.Z. O kształtowaniu tożsamości kulturowej młodzieży w przestrzeni miejskiej, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2000, t. 4, s. 112, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r2000-t4/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r2000-t4-s109-119/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r2000-t4-s109-119.pdf, dostęp 30.05.2018.

⁵ <http://www.racibo.pl/2014/07/regionalizacja-kondrackiego-na.html>, dostęp 30.05.2018.

Mazowska (<https://msip.wrotamazowska.pl/msip/Full.aspx>) bądź odniesienie do map archiwalnych dostępnych na portalu Mapster (<http://igrek.amzp.pl>).

Bez ławek i tablicy

Problemem w planowaniu zajęć poza szkołą często podnoszonym przez nauczycieli są trudności organizacyjne. Zapisy podstawy programowej dają tu jednoznaczny priorytet bezpośredniemu poznaniu, zajęciom poza klasą. „W organizacji pracy szkoły można uwzględnić również takie rozwiązanie, które zakłada, że w określonym czasie w szkole nie są prowadzone zajęcia z podziałem na poszczególne lekcje, lecz są one realizowane metodą projektu. Przy realizacji projektu wskazane jest wykorzystywanie technologii informacyjno-komunikacyjnych. Zastosowanie metody projektu umożliwia stosowanie w procesie kształcenia innowacyjnych rozwiązań programowych, organizacyjnych lub metodycznych”⁶.

Rozporządzenie⁷ w sprawie warunków i sposobów organizowania krajoznawstwa i turystyki wskazuje, że są one organizowane w trakcie roku szkolnego, w ramach zajęć dydaktyczno-wychowawczych lub opiekuńczych w formie:

1. wycieczek przedmiotowych – inicjowanych i realizowanych przez nauczycieli w celu uzupełnienia programu wychowania przedszkolnego albo programu nauczania w ramach jednego lub kilku przedmiotów,
2. wycieczek krajoznawczo-turystycznych o charakterze interdyscyplinarnym, w których udział nie wymaga od uczniów przygotowania kondycyjnego i umiejętności posługiwania się specjalistycznym sprzętem, organizowanych w celu nabywania wiedzy o otaczającym środowisku i umiejętności zastosowania tej wiedzy w praktyce,
3. specjalistycznych wycieczek krajoznawczo-turystycznych, w których udział wymaga od uczniów przygotowania kondycyjnego,

sprawnościowego i umiejętności posługiwania się specjalistycznym sprzętem, a program wycieczki przewiduje intensywną aktywność turystyczną, fizyczną lub długodystansowość na szlakach turystycznych.

Organizację i program wycieczki dostosowuje się do wieku, zainteresowań i potrzeb uczniów, ich stanu zdrowia, kondycji, sprawności fizycznej i umiejętności.

Przepisy prawa szkolnego nie ograniczają więc czasowo ani organizacyjnie możliwości bezpośredniego poznawania regionu. Co więcej, w podstawie programowej pojawia się zapis: „Szkoła powinna zapewnić warunki do bezpiecznego prowadzenia przez uczniów prac badawczych oraz obserwacji terenowych, koniecznych do realizacji niektórych wymagań, co zostało oznaczone w ich treści. Podczas tych zajęć nauczyciel winien otrzymać wsparcie ze strony dyrekcji szkoły, władz samorządowych i społeczności lokalnej, a sam aktywnie uczestniczyć w tworzeniu odpowiednich warunków organizacyjnych do ich prowadzenia”.

W podstawie programowej częste są odniesienia do najbliższego otoczenia szkoły jako miejsca obserwacji, ćwiczeń i pomiarów. Wiele z nich – wyznaczanie kierunków, współrzędnych, miejsc wschodu i zachodu Słońca, obserwacje meteorologiczne, fenologiczne, przyrodnicze czy wyróżnianie elementów krajobrazu można przeprowadzić na terenie przyszkolnym lub boisku, w parku lub na łące. Dobrym rozwiązaniem jest „zielona klasa”, usytuowana poza budynkiem szkolnym, służąca jako sala lekcyjna, laboratorium edukacyjne – zadaszona, wyposażona w pomoce i urządzenia dydaktyczne (m.in. gnomon, zegar słoneczny, stacja pogodowa, deszczomierz, róża kierunków, tablice poglądowe, modele jednostek długości i objętości).

Innym pomysłem jest plac zabaw zawierający naturalne elementy: rzeźbę terenu, skały, dolinę rzeczną, wody powierzchniowe, szatę roślinną⁸ lub ogród dydaktyczny z roślinami pochodzącymi z poszczególnych stref klimatycznych, o różnych

⁶ Podstawa programowa..., dz. cyt.

⁷ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 maja 2018 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki (Dz.U. poz. 1055)

⁸ Komorowska A. *Krajobraz w miniaturze. Wspólnie budujemy edukacyjny ogród zabaw [w:] Zgodnie z naturą. Scenariusze zajęć terenowych*, CEO, https://natura.ceo.org.pl/sites/natura.ceo.org.pl/files/scenariusze_zajec_terenowych_zgodnie_z_natura.pdf, dostęp 30.05.2018.

wymaganiach i zastosowaniu (ogródek ziołowy), oznakowanymi tabliczkami z nazwami gatunkowymi, wyposażony w kompostownik. Podobny charakter może mieć oznakowana ścieżka przyrodniczo-dendrologiczna wokół szkoły.

Cennym doświadczeniem jest wspólne z uczniami zaplanowanie ścieżek dydaktycznych w najbliższej okolicy szkoły, tak wytyczonych, by na trasie znalazły się obiekty przyrodnicze lub kulturowe istotne z punktu widzenia celów obserwacji i badań. Utworzenie takich wartościowych dydaktycznie miejsc stanowi wyzwanie dla nauczycieli, szkół i samorządów lokalnych.

Nie zawsze w najbliższej okolicy możliwe jest przeprowadzenie wymaganych zajęć terenowych, dlatego w podstawie zaleca się wykorzystanie zasobów parków narodowych, krajobrazowych, ośrodków edukacji ekologicznej, muzeów, instytucji i organizacji pozarządowych (tabela 1. Możliwości prowadzenia zajęć terenowych poza szkołą – województwo mazowieckie).

Z dębów, buków i smartfona...

Przypomniana przez J. Angiel „metoda krajoznawcza”⁹ G. Wuttkego ściśle związana jest z ukierunkowanym, wielozmystowym poznaniem, pozwalającym na dostrzeżenie w wybranym elemencie środowiska geograficznego cech charakterystycznych, jego zróżnicowania, a także zmienności. Obserwacja prowadzi do analizy, a następnie do uogólnień i budowania struktury wiedzy, ale nie pozbawiona jest emocji i doznań estetycznych.

Podstawa programowa zaleca projekt edukacyjny jako sposób realizacji treści programowych, oparty na planowym, zespołowym działaniu w celu rozwiązania określonego problemu. Tematyka wielu projektów wiąże się z badaniem lub działaniem na rzecz lokalnego środowiska, takich jak np. inwentaryzacja obiektów przyrodniczych i kulturowych czy analiza zmian demograficznych, społecznych, gospodarczych, przestrzennych.

Inspiracją do badań środowiska mogą być doświadczenia międzynarodowego programu GLOBE. Uczestniczące w programie szkoły prowadzą systematyczne pomiary wskaźników klimatycznych, hydrologicznych i glebowych, a także obserwacje pokrycia terenu i jego zmian przy pomocy nowoczesnego sprzętu pomiarowego. Uzyskane wyniki badań są przesyłane internetowo do bazy danych programu. Odpowiednie narzędzia umożliwiają ich wizualizację online (wykresy, mapy). Udział w programie pozwala zrozumieć zasady prowadzenia badań naukowych, stawiania hipotez i wnioskowania na podstawie zebranych danych. Dane GLOBE są dostępne na stronie internetowej programu i mogą być wykorzystywane podczas zajęć¹⁰. Doświadczenia z realizacji programu GLOBE w Polsce posłużyły do przygotowania scenariuszy badań, doświadczeń, eksperymentów i obserwacji terenowych z zakresu przedmiotów przyrodniczych oraz instrukcji dla uczniów¹¹.

Aktualnie prowadzona jest w ramach programu GLOBE ogólnopolska kampania fenologiczna. Uczniowie prowadzą obserwacje fenologiczne wybranych drzew przy pomocy aplikacji GrowApp, aby śledzić rozwój drzewa przy pomocy animacji. Rejestrują obserwacje pąków i liści. Efekty badań można oglądać na mapie z wynikami obserwacji¹².

Wiele przykładów badań służących poznaniu kultury materialnej regionu zawierają materiały edukacyjne zakończonego projektu CEO Ślady przeszłości – uczniowie adoptują zabytki¹³.

Wymienione w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej „wycieczki przedmiotowe” i „wycieczki krajoznawczo-turystyczne o charakterze interdyscyplinarnym organizowane w celu nabywania wiedzy o otaczającym środowisku i umiejętności zastosowania tej wiedzy w praktyce” mogą przybierać różne formy. Są to:

¹⁰ <http://socrates.gridw.pl/> (dostęp 30.05.2018).

¹¹ Scenariusze zajęć lekcyjnych dla nauczycieli gimnazjów. Na podstawie materiałów i doświadczeń Programu Globe. UNEP/GRID, Warszawa 2000; <http://scenariusze.gridw.pl/> (dostęp 30.05.2018).

¹² <http://globe.gridw.pl/kampania-fenologiczna/o-kampanii> (dostęp 30.05.2018).

¹³ http://www.ceo.org.pl/sites/beta.serwisceo.nq.pl/files/flash/kurs_slady/slady.swf (dostęp 30.05.2018).

- badania terenowe, które uczniowie prowadzą z wykorzystaniem metodologii różnych dziedzin nauki,
- obserwacje i pomiary przy pomocy przyrządów,
- ćwiczenia terenowe doskonalące praktyczne umiejętności,
- warsztaty oparte na aktywności ucznia,
- lekcje muzealne, lekcje w placówkach kultury i instytucjach,
- gry terenowe, gry miejskie i rajdy, które prócz wartości poznawczych spełniają oczekiwania pokolenia 3F (Frieds, Fun, Feedback) – bycia wśród rówieśników, zabawy, komunikacji.

Każda z tych form przyniesie oczekiwane efekty, jeżeli zostanie przygotowana w odpowiedni sposób. Sposobem ukierunkowania obserwacji i spostrzeżeń są karty pracy ucznia. Dużą wartość mają zajęcia przygotowane i prowadzone przez uczniów. Ważne jest prezentowanie wniosków i efektów tych zajęć w formie posteru, prezentacji, przewodnika, folderu, karty pomnika przyrody, karty zabytku, rejestru pomiarów, szkiców, portfolio lub lapbooka.

Zajęcia w terenie wymagają zestawu map topograficznych okolic szkoły, map turystycznych lub planów miasta. Potrzebne są kompasy i busole, przyrządy pomiarowe, np. zestawy termometrów, wiatromierz, barometr, gnomon, taśma miernicza, lupy, lornetki, przewodniki roślin i zwierząt, proste klucze do oznaczania organizmów. Coraz częściej pojawiają się oferty zestawów do badań terenowych, np. zestaw modułowy Woda przygotowany przez Centrum Nauki Kopernik.

Szkoła ma stwarzać uczniom warunki do nabywania wiedzy i umiejętności potrzebnych do rozwiązywania problemów z wykorzystaniem metod i technik wywodzących się z informatyki, w tym logicznego i algorytmicznego myślenia, programowania, postępowania się aplikacjami komputerowymi, wyszukiwania i wykorzystywania informacji z różnych źródeł, postępowania się komputerem i podstawowymi urządzeniami cyfrowymi oraz stosowania tych umiejętności w praktyce.

Podczas zajęć w terenie sprawdzić się może model BYOD (Bring Your Own Device – Przynies

Swoje Własne Urządzenie). Do przynoszenia smartfonów nie trzeba uczniów zachęcać, ale z pewnością warto wskazać różne ich zastosowania podczas pracy w terenie.

Kompas ułatwia orientację w terenie, odbiornik GPS – odczytywanie współrzędnych geograficznych. Dzięki funkcji geotagging przypisuje zdjęciom współrzędne miejsca ich wykonania, co umożliwia inwentaryzację obiektów przyrodniczych i kulturowych i ich lokalizację na mapie cyfrowej.

Aplikacja Dalmierz zapewnia pomiar odległości i wysokości, dzięki czemu łatwo zmierzyć szerokość rzeki i ustalić prędkość nurtu, ustalić wysokość pagórka czy drzewa. Obiektyw aparatu zastępuje lupę i ułatwia obserwację roślin i zwierząt. Dzięki bezpłatnym mobilnym aplikacjom (Czyj to liść, Co to za kwiat, Atlas grzybów, Atlas roślin polskich), zastępującym klucze i przewodniki, łatwiej rozpoznać gatunki roślin. Atlas ptaków pozwoli na identyfikację ptaków śpiewających. Aplikacje Barometr+ i Termometr umożliwiają dokonywanie obserwacji meteorologicznych. Mobilne planetarium – aplikacja Sky map pomoże zidentyfikować gwiazdy na sferze niebieskiej.

Smartfon umożliwia nagrywanie wywiadów, wykorzystanie dźwięków – muzyki i słowa mówionego tam, gdzie mogą one stanowić inspirację do refleksji nad pięknem przyrody.

Dzięki urządzeniom elektronicznym uczniowie wykonują notatki, sprawnie dokumentują obserwacje i badania terenowe wprowadzając dane do kart pracy w wersji cyfrowej, wykonują fotografie i filmy, zapisują dane obiektu i wytyczają trasę wędrówki na mapie cyfrowej. Telefon zapewnia szybki dostęp do informacji w sieci, wtedy gdy są one niezbędne do rozwiązania problemu. Za pośrednictwem telefonu można korzystać z audioprzewodników i wirtualnych przewodników.

Tzw. *mobile learning*, czyli uczenie się przy wykorzystaniu urządzeń mobilnych z dostępem do Internetu, umożliwia włączanie gier lub ich elementów w proces uczenia się. Najciekawsza wydaje się możliwość projektowania własnych gier na smartfony i udostępnianie ich innym graczom. Geocaching, gra terenowa użytkowników odbiorników GPS,

polega na poszukiwaniu tzw. skrytek (ang. *geocache*), uprzednio ukrytych przez innych uczestników. Ukrywane przeważnie w interesujących miejscach skrytki zawierają dziennik odwiedzin, do którego wpisują się kolejni znalazcy, a także drobne upominki na wymianę. Lokalizacja miejsca ukrycia skrytki przekazywana jest przez jej założyciela innym uczestnikom gry poprzez wprowadzenie współrzędnych geograficznych w jednej ze specjalnych internetowych baz danych, tzw. serwisów geocachingowych.

Wydane kilkadziesiąt lat temu, a nie tracące aktualności „Zajęcia w terenie” I. Berne nie są dostępne w wersji zdigitalizowanej. Przykłady zajęć terenowych można znaleźć w wydawnictwach parków narodowych, organizacji pozarządowych, licznych artykułach w czasopiśmie metodycznych np. „Geografii w szkole” „Biologii w szkole”. W ostatnich latach powstało wiele cennych, wynikających z praktyki nauczycielskiej, opracowań w ramach różnych projektów lokalnych. Samorząd województwa mazowieckiego od 2 lat organizuje konkurs dla nauczycieli na scenariusz lekcji o Mazowszu. Dorobek ten, choć rozproszony, może być źródłem inspiracji dla nauczycieli, którzy, jak wskazują badania J. Angiel, nie pamiętają ze swoich lat szkolnych lekcji w terenie. Dzisiejsi uczniowie mają szansę na aktywne, bezpośrednie poznanie swojego regionu i swojej Małej Ojczyzny.

Bibliografia

1. Angiel J. *W poszukiwaniu świata wartości poprzez geograficzne okulary*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-38ebaaca-d6e7-4b26-9f79-f8c3b8c8bf2f/c/ZN_Pedagogika_2016_12_Angiel.pdf, dostęp 30.05.2018.
2. Awramiuk A. *Edukacja regionalna w nauczaniu geografii*, www.mscdn.pl/warszawa/edukacja%20reg.%20mscdn%20wawa.ppt, dostęp 30.05.2018.
3. Berne J. *Zajęcia w terenie*, WSiP, Warszawa 1984.

4. Gajowniczek Z.T. *Gmina wiejska i miejsko-wiejska w Polsce jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej*, <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/871/ZygmuntGajowniczek-rozprawa.pdf?sequence=1>, dostęp 30.05.2018.
5. Hibszer A. *Zajęcia terenowe przydatne w edukacji regionalnej* [w:] Angiel J. [red.] *Edukacja regionalna. Poradnik dla nauczyciela*, Warszawa CODN, s. 67-72.
6. Pakiet edukacyjny: *Twoja rzeka, Woda w Twojej rzece, Brzeg Twojej rzeki, Dolina Twojej rzeki*, opracowany przez WATCH Trust For Environmental Education z Wielkiej Brytanii, Ojcowski Park Narodowy 1996.
7. Pulinowa M. *O kształtowaniu tożsamości kulturowej młodzieży w przestrzeni miejskiej*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, t. 4/2000, s. 112, http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r2000-t4/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r2000-t4-s109-119/Studia_Etnologiczne_i_Antropologiczne-r2000-t4-s109-119.pdf, dostęp 30.05.2018.
8. *Przyrodnicza edukacja przedszkolna i wczesnoszkolna. Poradnik IBE*, materiał specjalny kwartalnika „Edukacja Biologiczna i Środowiskowa”, <http://ebis.ibe.edu.pl/docs/ebis-poradnik-2016.pdf>, dostęp 30.05.2018.
9. *Ślady przeszłości. Uczniowie adoptują zabytki, Materiały pomocnicze dla nauczycieli*, <https://biblioteka.ceo.org.pl/sites/default/files/slady-przeslosci-uczniowie-adoptuja-zabytki.pdf>, dostęp 30.05.2018.
10. Świtalski E. *Zajęcia w terenie w nauczaniu geografii*, Oficyna Wydawnicza „Turpress”, Toruń 2002.

Mirostawa ROGALA jest nauczycielem geografii, wieloletnim doradcą metodycznym w Sochaczewie w zakresie geografii i szkoleń oświatowej kadry kierowniczej.

Gdzie ?	Oferta dla szkół (dostęp do stron www 30.05.2018)
Kampinoski Park Narodowy	Lekcje i warsztaty terenowe Centrum Edukacji w Izabelinie Ośrodek Dydaktyczno-Muzealny w Granicy 10 wytyczonych ścieżek dydaktycznych 7 questów – gier terenowych Duch puszczy – audioprzewodnik OD-M w Granicy https://www.kampinoski-pn.gov.pl/edukacja
Mazowiecki Park Krajobrazowy	Obserwacje i zajęcia terenowe Ośrodek edukacyjny „Baza Torfy” Ścieżka dydaktyczna „Łąbedzim szlakiem” Aplikacja mobilna: http://labedzimszlakiem.pl/ 8 ścieżek dydaktycznych http://parkiotwock.pl/edukacja-mpk
Brudzeński Park Krajobrazowy	Mazowiecki Ośrodek Geograficzny w Murzynowie Ścieżka przyrodniczo-leśna w Sikorzu. Ścieżka ornitologiczna http://parkiotwock.pl/sciezki-dydaktyczne-bpk?limitstart=0
Chojnowski Park Krajobrazowy	Zajęcia terenowe ścieżki piesze „Lasy Konstancińskie” „Gonna Sosna” i rowerowa „Doliną Jeziorki” http://parkiotwock.pl/sciezki-dydaktyczne-chpk
Nadbużański Park Krajobrazowy	Zajęcia przyrodnicze 7 ścieżek przyrodniczych http://parkiotwock.pl/sciezki-dydaktyczne-npk?limitstart=0
Kozienicki Park Krajobrazowy	Prelekcje, warsztaty 5 ścieżek dydaktycznych http://parkiotwock.pl/edukacja-kpk/item/474-oferta-edukacyjna-kozienickiego-pk-zajecia-terenowe
Bolimowski Park Krajobrazowy	Ścieżki leśne i przyrodniczo-kulturowe https://parkilodzkie.pl/bpk/edukacja/zajecia-edukacyjne
Górznieńsko-Lidzbarski Park Krajobrazowy	Zajęcie ekologiczne Ośrodek Edukacji Ekologicznej Ruda 9 ścieżek edukacyjno-przyrodniczych Ekoquesting http://www.parki.kujawsko-pomorskie.pl/glpk/edukacja-i-nauka/sciezki-przyrodniczo-edukacyjne
Park Krajobrazowy Podlaski Przełom Bugu	Prelekcje, zajęcia terenowe – ośrodek zamiejscowy w Janowie Podlaskim http://www.parki.lubelskie.pl/page/pliki-do-pobrania.html
Polska Akademia Nauk	Muzeum Ziemi – lekcje muzealne, warsztaty http://mz.pan.pl Muzeum Ewolucji – lekcje muzealne, warsztaty edukacyjno- artystyczne http://www.muzevol.pan.pl/ Muzeum i Instytut Zoologii – lekcje muzealne, spacerory ornitologiczne po parku Łazienkowskim – https://www.miiiz.waw.pl/pl/muzeum/wystawy-i-edukacja/lekcje-muzealne
Polska Akademia Nauk	Ogród Botaniczny – Centrum Zachowania Różnorodności Biologicznej w Powsinie Warsztaty edukacyjne, fotograficzne, ścieżki edukacyjne http://www.ogrod-powsin.pl/edukacja/sciezki-edukacyjne
Izba Edukacji Leśnej Instytutu Badawczego Leśnictwa w Sękocinie Starym	Zajęcia edukacyjne https://www.ibles.pl/izba-edukacji-lesnej
Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej lasy Miejskie Warszawa	Zajęcia edukacyjne Miejska Akademia Przyrodnicza geoportal https://www.cepl.waw.pl
Lasy Państwowe	Centrum Edukacji Leśnej w Celestynowie http://www.celestynow.warszawa.lasy.gov.pl/oferta-edukacyjna#Wy-c0rhJtUA Informacje o ofercie i obiektach edukacyjnych poszczególnych nadleśnictw http://www.warszawa.lasy.gov.pl/nadleśnictwa
Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w Rogowie	Lekcje w lesie, parku, Muzeum Lasu i Drewna Zwiedzanie arboretum http://cepl.sggw.pl/o_cepl/index.htm

Ogród botaniczny UW	Lekcje i warsztaty będące połączeniem elementów ekologii, botaniki, zoologii, rozmaitych działań twórczych oraz kulinarnych http://www.garden.uw.edu.pl/
Miejski Ogród Zoologiczny w Warszawie	Lekcje w Warszawskim Ogrodzie Zoologicznym http://zoo.waw.pl/edukacja.html
Płocki Ogród Zoologiczny	Lekcje w Płockim Ogrodzie Zoologicznym http://www.zoo.plock.pl/5_edukacja/20_tematy_zajec
Muzeum Geologiczne PIG	Wykłady i prezentacje multimedialne oraz warsztaty z wykorzystaniem okazów geologicznych. https://www.pgi.gov.pl/oferta-inst/oferta-edukacyjna.html
Muzea	Lekcje muzealne o różnej tematyce. W województwie mazowieckim funkcjonuje blisko 180 muzeów, w tym 44 muzea archeologiczno-historyczne, 24 biograficzne, 10 etnograficznych, 8 przyrodniczych, 25 regionalnych i miejskich, 9 sakralnych, 13 sztuki, 27 muzeów oraz skansenów techniki, 9 wojskowych, 10 zamkowych i pałacowych, 14 innych. Baza muzeów – http://www.nimoz.pl/baza-wiedzy/bazy-danych/baza-muzeow-w-polsce
Centrum Edukacyjne IPN im. Janusza Kurtyki	Lekcje z historii Polski XX wieku, gry miejskie i spacerory edukacyjne „Historia w terenie” (https://przystanekhistoria.ipn.gov.pl)
Stowarzyszenie Ekologiczno-Kulturalne ZIARNO Grzybów k/ Płocka	Warsztaty ekologiczne, zielone szkoły http://www.ziarno.grzybow.pl

Wybrane ścieżki edukacyjne

Szlak obserwacji ptaków oraz nadwiślańskiej przyrody – Warszawa	http://wislawarszawska.pl/szlak-obszerwacji-przyrody-nad-wisla/
Rezerwat przyrody Jezioro Czerniakowskie	http://jeziorkoczerniakowskie.pl
Audioprzewodniki mp3 po Warszawie	http://miejskasciezka.pl
Portal Nawigacja w plecaku – Warszawa	http://nawiwawa.gridw.pl
Parki narodowe	http://lekcjeznatury.mos.gov.pl/odkryj-parki-narodowe/edukacja-w-parkach-narodowych#

Wirtualne wędrówki po Mazowszu

Wirtualny przewodnik po Mazowszu	https://www.mazovia.pl/wirtualny-przewodnik-po-mazowszu/
Dziedzictwo Mazowsza Szlak książąt mazowieckich Szlak bitwy warszawskiej Szlak Chopinowski	http://dziedzictwomazowsza.pl/szlak-ksiazat-mazowieckich http://dziedzictwomazowsza.pl/szlak-bitwy-warszawskiej http://dziedzictwomazowsza.pl/szlak-chopinowski
Skarbiec mazowiecki – szlaki Drewniane skarby Mazowsza – szlak drewnianej architektury sakralnej. Sakralne Perty Mazowsza Lokalny szlak powiatu warszawskiego zachodniego Bijące Serce Historii	http://skarbiecmazowiecki.pl/szlaki/lista
Wirtualne spacer	http://wirtualnykraj.pl/
Warszawa, ty i ja Gry terenowe na orientację w dzielnicach Warszawy	http://www.duch.edu.pl/index.php/informacje/375-gry-terenowe-na-orientacje
Izba Edukacji Leśnej Instytutu Badawczego Leśnictwa w Sękocinie Starym	Wirtualna ścieżka edukacyjna „Pogromcy leśnych mitów”; gra z quizami dostępna w formie aplikacji na smartfonie
Centrum Informacyjne Lasów Państwowych (CILP)	Leśny Wortal Edukacyjny „Las Rysia eRysia” http://www.cilp.lasy.gov.pl/las-rysia-e-rysia;transmisje-online,projekty-edukacyjne
Żelazowa Wola	http://navtur.pl/place/show/3534,dom-chopina-w-zelazowej-woli
Aplikacje mobilne	Play Mazovia (przewodnik turystyczny i gra w zwiedzanie), Warsaw Tour, Footsteps (Sochaczew, Płock), Szlaki turystyczne Mazowsza, Powiat otwocki, Węgrów – daj się oczarować, Skarbiec mazowiecki